

O CASTIÑEIRO E OS SOUTOS, ECOSISTEMAS CHEOS DE HISTORIA, DE BENS E DE SERVIZOS

Álvarez-Álvarez, Pedro¹; Díaz-Varela, Emilio R.²; Rocés-Díaz, José V.^{1,3*}

O castiñeiro é unha especie fortemente arraigada na paisaxe tradicional e na cultura galega, moi estimada polos labregos, onde foi un elemento fundamental no tecido agroforestal galego. Neste medio medrou desafiando a eternidade como auténticos monumentos viventes, conformando a súa esencia como a dunha divindade mitolóxica que pervive na nosa toponimia, na arte e na literatura, e en centos de contos e lendas. Os castiñeiros e os soutos non só producen madeira selecta, leña, vigas, postes para os cerramentos, táboas para os faiados, castañas de diversas formas e sabores,... tamén conectan a paisaxe coa nosa cultura tradicional e a impregnan dunha fragancia especial, única e máxica. Por iso a súa conservación e fomento deberían ser unha prioridade no desenvolvemento das políticas agroforestais.

Queredes castañas
dos meus castiñeiros? ...
Cantádeme un maío
sin bruxas nin demos;
un maío sin segas,
usuras nin preitos,
sin quintas, nin portas,
nin foros, nin cregos.

Manuel Curros Enríquez,
Aires da miña terra (1880)

ALGO DE HISTORIA

Ata non hai moito tempo era doado atopar textos e artigos onde se insinuaba, ou mesmo afirmaba, que o castiñeiro fora introducido en Galiza durante o Imperio Romano, como tamén aconteceu coa vide, pero as evidencias científicas en diversos eidos desbotaron esta teoría (Krebs *et al.*, 2004; Rocés-Díaz *et al.*, 2018a), que mesmo segue a ser empregada hoxe en día como magra xustificación para a substitución dos soutos por plantacións de especies foráneas, e mesmo da implantación masiva destas ao longo de toda a xeografía galega. Pero a realidade é que o castiñeiro xa estivo presente no Noroeste peninsular desde hai máis de 20.000 anos (Krebs *et al.*, 2018a), onde se deron as condicións climáticas favorables para o seu desenvolvemento desde entón (Rocés-Díaz *et al.* 2018a).

Se ben si que é certo, e así esta recollido en numerosas obras e traballos históricos e científicos (por exemplo, en Fernández de Ana-Magán, 1998), que non hai datos que confirmen o uso da castaña (froit) ata a chegada das lexións romanas, alá polo século I antes de Cristo. E con elas, probablemente, trouxeron as técnicas de cultivo coñecidas por aquelas datas (por exemplo, o enxerto), fomentando deste xeito o seu espallamento e o cultivo. Anque a maior expansión ao longo do noroeste peninsular produciuse nos albores da Idade Media.

Os castiñeiros e os soutos acadaron unha grande importancia na economía de subsistencia rural, constituíndo a base alimenticia das persoas e do seu gando en moitas aldeas e vilas de Galiza, especialmente desde finais de setembro a xaneiro. De aí ese vencellamento do pobo galego co castiñeiro, e o arraigado sentido de propiedade sobre estas árbores, debido á dependencia dos nosos labregos e labregas dos numerosos servizos e bens que estes lles teñen prestado ao longo dos séculos. Xor-

den así, especialmente nos montes proindivisos, métodos únicos para recoñecer a propiedade destas árbores como, por exemplo, a fascinante linguaxe de símbolos (Figura 1) que se empregaba e aínda se segue a empregar na montaña luguesa, e de forma especial na Fonsagrada, e que mesmamente teñen carácter legal e así figuran en moitos documentos. Cada casa (familia) marcaba as árbores que lle pertencían cun símbolo propio e único, que era recoñecido e respectado polo resto de veciños (as marcas adoitábanse facer cando eran novos e aínda tiñan a cortiza fina). Noutros casos, os castiñeiros estaban vencellados ás corrizas ou ouriceiras, e eran os propietarios destas os que tiñan dereito a xestionar as árbores que as rodeaban.

No transcórrecer do século XVIII, a superficie do castiñeiro foi mingando progresivamente en extensión, especialmente na zona costeira, debido a un conxunto de causas, entre as que se pode destacar o espallamento de enfermidades como a tinta do castiñeiro (*Phytophthora cambivora* e *P. Cinnamomi*), nun primeiro lugar ou, moito máis recentemente, o

Fig. 1. Marcas de propiedade en castiñeiros (Rozabragada, A Fonsagrada).

cancro (*Cryphonectria parasitica*). Pero tamén tivo moita importancia a introdución de novos cultivos como o millo e a pataca e os posteriores cambios no uso do solo, o que deu orixe a un declive importante na superficie e na importancia do castiñeiro na economía de moitas vilas e pobos. Aínda así, os soutos de castiñeiros seguiron a ter moita relevancia no interior de Galiza ata, practicamente, os anos 70-80, onde o esmorecemento progresivo das nosas aldeas e do noso rural levou ao abandono da maioría dos soutos.

A TRADICIÓN NA CONSERVACIÓN DOS SOUTOS

O proceso do abandono iniciouse, principalmente, na falta dos labores de mantemento e conservación que se viñan facendo de maneira tradicional e, de forma especial, naqueles pés que foron manexados para unha produción mixta de madeira e castañas. Orixinalmente, era frecuente que se practicasen nestas árbores remozamentos da copa cada 15-25 anos (por encima do enxerto), de maneira que destas variedades producíase unha excelente madeira, por exemplo, para vigas ou para serra, e como sempre seguíanse obtendo castañas na parte da copa que quedaba. Ademais este proceso conseguía renovar a copa coa frecuencia necesaria para que a árbore estimulase a produción de froito e tamén de madeira. Un uso múltiple e multifuncional que en moitos soutos se combinaba con outros usos e aproveitamentos. Naquelas ocasións nas que os propietarios deixaron de xestionar estas árbores, era frecuente que despois dunha corta, os múltiples rebrotes que saísen deixáranse medrar sen facer a correspondente selección, e, deste xeito, as árbores quedaban cunha copa demasiado densa onde os propios brotes altos competían entre eles, debilitando en moitos casos a árbore e facendo que a tinta e o cancro se espallasen máis rapidamente polo souto.

Tamén, froito deste abandono, foi que na base do tronco, por baixo do enxerto, xurdisen brotes bravos conectados directamente co sistema radical, que cando non se eliminan fan esmorecer a árbore e que este morra e desapareza como tal.

En xeral, os tratamentos e as técnicas de mantemento tradicional practicábanse cunha elevada racionalidade científica e técnica, que posibilitaban manter nunha alta produción nestes maravillosos ecosistemas. Por un lado, os paisanos procuraban manter distintas variedades no mesmo souto, co que conseguían que houbera unha boa e eficiente polinización

e, por outra banda, procuraban castañas nun período de tempo moito máis amplo. Se ben é certo que hoxe se busca a homoxeneidade do produto, por aspectos de mecanización e comercialización, antigamente a diversidade varietal dos soutos xeraba moitos beneficios. Nestas técnicas tamén destacaba o uso do lume, especialmente nalgunhas comarcas, que os propietarios empregaban queimando de forma controlada o interior da carocha para que se seguise mantendo en pé. Ademais de limitar a perda da variedade, con isto conseguíase evitar que os fungos degradasen a madeira, á par que se creaba unha barreira protectora (Figuras 2 e 3).

OS SOUTOS GALEGOS HOXE

Actualmente, a superficie de soutos en Galiza non acadara as 40.000 ha (37.386 ha segundo o III mapa Forestal de España -IV Inventario Forestal Nacional (IFN)-, considerando a unha Fracción de Cobertura Cuberta por encima do 10%), o que amosa a forte regresión que sufriu e está a sufrir esta tipoloxía de masas na nosa comunidade, onde chegou a ser unha das principais especies da paisaxe agroforestal galega, tal e como queda descrito na fantástica obra de Abel Bouhier (2001). As enfermidades da tinta e, posteriormente, do cancro, as que se lles uniu actualmente a avespiña (*Dryocosmus kuriphilus*) están danando moitos soutos e plantacións, pero é sen dubida o forte esmorecemento do medio rural o que está a provocar a transformación e perda de moitos castiñeiros e soutos.

No recente estudo publicado por Rocés-Díaz *et al.* (2018b) amósase, a partir dos datos do IV IFN, a distribución espacial destes ecosistemas forestais, así como unha revisión preliminar dos principais servizos ecosistémicos que proporcionan estas masas. A actual clasificación destas masas pódese observar na Figura 4 (adaptada de Rocés-Díaz *et al.* 2018b).

Da clasificación en diferentes tipoloxías de masas de castiñeirosponse de manifesto o abandono e a regresión actual dos soutos, xerando un gradiente con diferentes fases de desenvolvemento (Tipo 1, Tipo 2 e Tipo 3) destes ecosistemas, abrindo o camiño a diferentes estadios de evolución (Tipo 4 e Tipo 5).

En vista desta forte regresión do castiñeiro é necesario pór en valor os soutos e recuperar aqueles que nestes intres están en proceso de aban-

Fig. 2. Traballos de recuperación integral do souto de Paramedela (Salcedo, Pobra de Brollón): Esquerda: poda e queima de carochas; Dereita: estado do souto o ano seguinte.

Fig. 3. Proceso secuencial de saneamento dunha carocha con lume.

dono, xa que se trata de xenuíños sistemas agroforestais cunha ampla vocación de proporcionar múltiples e importantes servizos e recursos á nosa sociedade e á nosa cultura. Sen apenas coidados, estes ecosistemas poden acadar producións anuais, de maneira simultánea, de 3.000 kg de castaña/ha, uns 5 m³/ha de madeira de moi boa calidade, entre 25-50 Tn verdes/ha de leña ou biomasa e ata 200 kg/ha de *Boletus edulis* en castiñeiros micorrizados (Sinde-Stompel, 2015).

OS SOUTOS GALEGOS NO FUTURO

No que respecta á perspectiva futura en relación ao froito, os datos oficiais e estatísticas amosan como a produción de castaña tanto en Europa como en España foi mingando progresivamente, en tanto que a produción de castaña asiática foi incrementada considerablemente a pesar de ser dunha calidade inferior, co cal a tendencia actual é a de importar castaña (a demanda actual obriga a importar unhas 150.000 Tn, segundo Sinde-Stompel (2015)). Este aspecto, sen dúbida, deberíase de ter en conta para pór en valor e recuperar os nosos soutos e que non se perdan as excelentes variedades que temos, e que son froito de moitos séculos de traballo e de selección.

En Galiza, segundo os cálculos da Indicación Xeográfica Protexida (IXP), arredor de 10.000 persoas venden a castaña que recollen nos soutos (mais de 20.000 Tn anuais, segundo algunhas fontes), o que dá boa idea da actividade que se pode xerar arredor deste produto e a súa inmensa contribución ao desenvolvemento rural, por outro lado, tan necesario.

En definitiva, os soutos proporcionan unha ampla gama de servizos ambientais, ecolóxicos, económicos, recursos xenéticos e beneficios socio-culturais, constituíndo ecosistemas de alta biodiversidade, de vida e dunha singular beleza. Os portes centenarios e retorcidos, a frescura da súa escura sombra (quizais pola configuración e a forma das súas follas) e as diferentes cores e tonalidades que amosa ao longo do ano fan que estes ecosistemas, actualmente en perigo de desaparecer, inspiren contos máxicos, lendas e historias, lugares nos que se fusiona o mito coa realidade.

CONCLUSIÓN

O castiñeiro e os soutos son un símbolo propio e autóctono da historia, da cultura e da paisaxe agroforestal de Galiza. Actualmente é unha especie que esta a sufrir o ataque do cancro e, recentemente, da avespiña, que está a causar danos na produción de froito; pero, sen lugar a dúbidas, o peor inimigo do castiñeiro é o abandono e a desaparición da actividade agropecuaria do rural. Sen embargo, o castiñeiro é unha especie que xera un sen fin de bens e servizos que poden articular os procesos de desenvolvemento rural, minguar os efectos dos grandes lumes e contribuír en maior medida que outras especies a reducir o impacto do cambio climático.

*Álvarez-Álvarez, Pedro¹. Díaz-Varela, Emilio R.², Rocés-Díaz, José V.^{1,3}

¹ Escola Politécnica de Mieres. Universidade de Oviedo.

² ECOAGRASOC. Escola Politécnica Superior de Lugo. Univ. de Santiago de Compostela.

³ Departamento de xeografía, Universidade de Swansea, UK.

BIBLIOGRAFÍA

Bouhier, A. (2001). Galicia. Ensaio Xeográfico de Análise e Interpretacións dun Vello Complexo Agrario. Tomos I e II (Tradución de Benxamin Casal Vila). Xunta de Galicia – Consellería de Agricultura, Gandería e Montes. Caixanova (Santiago de Compostela).

Fernández de Ana-Magán F.J., Verde Figueiras M. C. e Rodríguez Fernández, A. (1998). O souto, un ecosistema en perigo. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.

Krebs P., Conedera, M., Pradella M., Torriani D., Felber M., Tinner W., 2004. Quaternary refugia of the sweet chestnut (*Castanea sativa* Mill.): an extended palynological approach. Veg. Hist. Archaeobotany 13, 145–160. <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs00334-004-0041-z>

Marcote J.M.C., Pose M, Traba J.M., 2013. Cogomelos de Galicia e do noroeste peninsular. Edicións do Cumio. Ponte Caldelas. Pontevedra.

Rocés-Díaz J., Jiménez-Alfaro B., Chytry M., Díaz-Varela E.R., Álvarez-Álvarez P., 2018a. Glacial refugia and mid-Holocene expansion delineate the current distribution of *Castanea sativa* in Europe. Palaeogeogr Palaeoclimatol Palaeoecol 491: 152-160. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0031018217307757>

Rocés-Díaz J., Díaz-Varela E.R., Barrio-Anta, M., Álvarez-Álvarez P., 2018b. Sweet chestnut agroforestry systems in North-western Spain: Classification, spatial distribution and an ecosystem services assessment. Forest Systems, [S.l.], v. 27, n. 1, p. e03S, may 2018 doi: <http://revistas.inia.es/index.php/fs/article/view/11973>

Sinde Stompel E., 2015. Análisis estratéxico da produción de castañas, hongos y setas silvestres en Galicia. Departamento de Producción Vexetal. Programa de Doutoramento Investigación Agraria e Forestal. Lugo.

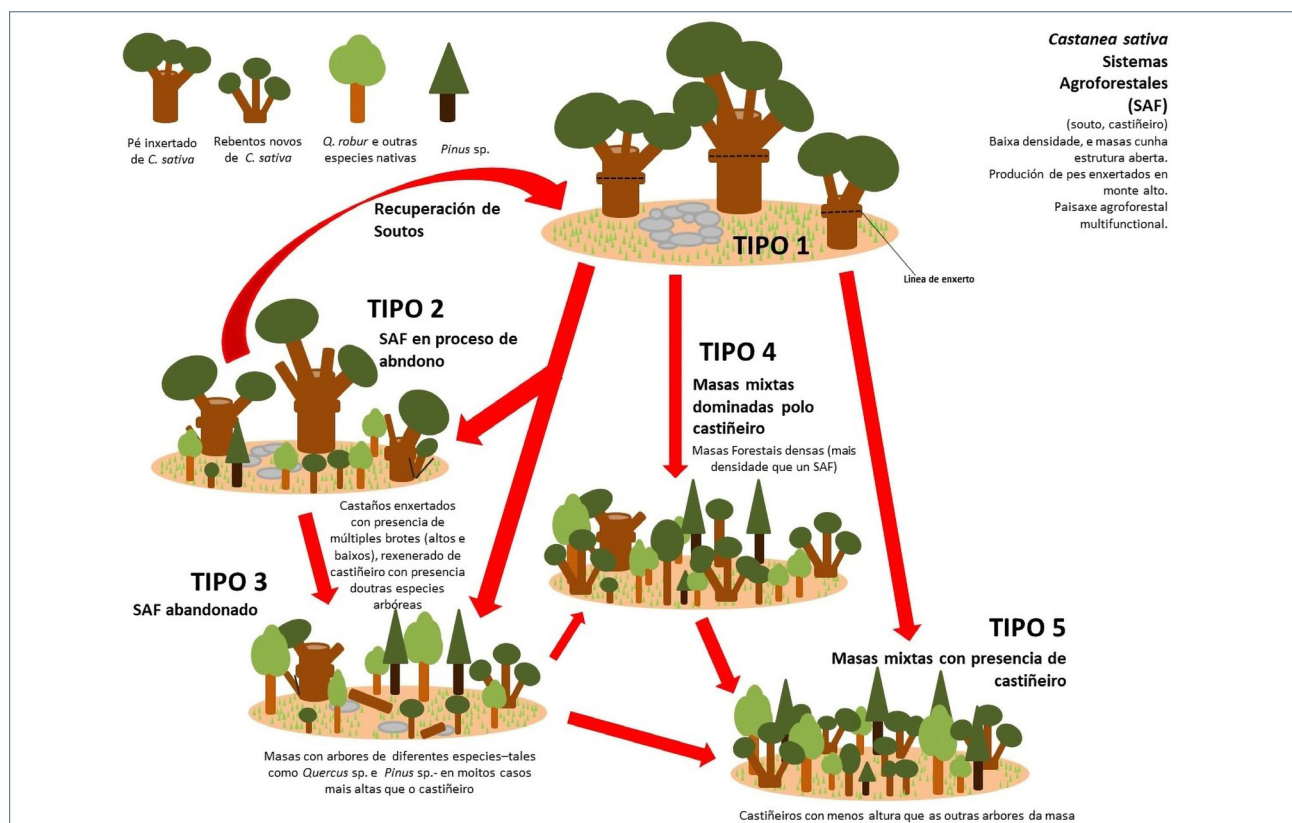

Fig. 4 Clasificación dos soutos de castiñeiro en tipos de masas. Fonte: Rocés-Díaz et al. (2018b).